

ADATOK ÉS ADALÉKOK

PÉTER LÁSZLÓ

JÓZSEF ATTILA-TEXTOLÓGIA

I.

BEVEZETŐ

E sorok írója 1952 januárjában azt a föladatot kapta, hogy szervezze meg a makói múzeumot, melyet József Attiláról neveztek volt el. Az újonnan létesült múzeum törzsanyagát az a régészeti anyag jelentette, amelyet a főlzabadulás előtt működött Csanádvármegyei Régészeti és Történeti Társulat a szegedi egyetem régészeti intézetével ásatott Makón és környékén. Miután ebből az anyagból még márciusban állandó kiállítás nyílt, a következő föladatnak egy hagymatermesztési kiállításához, valamint egy József Attila-émlékkiállítás megrendezéséhez szükséges anyag összegyűjtését jelöltem meg magam számára. Anélkül ugyanis, hogy fölöttes hatóságaimtól utasítást kaptam volna, a múzeum rendeltetését a helyi hagyományok föltárásában és közzétételében látva, természetszerűen ismertem föl Makó múltjának és jelenének arculatában, »profiljában«, ami jellegzetes. Kutatásaim során rá kellett jönnöm arra, hogy Makónak — a vidéki magyar mezővárosok viszonylatában páratlanul gazdag irodalmi hagyományai vannak, melyek részben elfeledettek, részben még föltáratlanok. Éppen ez készítetett arra, hogy a vezetésem alatt álló múzeum jellegét úgy formáljam meg: tükrözze a város e sajátos gazdagságát, mely sokkal jellemzőbb rá, mint például népművészete, melyet a hagymatermesztés polgárosító hatása már évtizedekkel ezelőtt kúpszítított. A makói múzeumnak tehát éppen a sajátos helyi adottságokból logikusan következően, a legsürgetőbb, legszükségesebb tudományos föladatok helyes fölismeréséből fakadóan *irodalmi jelleget* is adtam, természetesen a régészeti, különösképpen a középkori falukutatással kapcsolatos, valamint a hagyma néprajzával összefüggő teendők mellett. Sikerült nemcsak József Attila-verskéziratoakat is fölkutató nom, közzétennem¹, s a kritikai kiadás számára rendelkezésre bocsátanom², de lépésről-lépésre kiszélesítve a gazdagon kínálkozó kutatási területet, Juhász Gyula makói kapcsolataira, működésére³ is találtam új adatokat, s mindezek betetőzéséül sikerült rálelnem e két nagy költő makói pártfogójára, Espersit Jánosra, akiről, bár szól valami keveset az életrajzi irodalom⁴, nagyobb szabású tanulmányt készítettem, melyben jelentőségét, költőinkkel való termékeny kapcsolatát még ismeretlen József Attila- és Juhász Gyula-íráások, levelek és versek közlésével akarom irodalomtudományi köztudatunk számára elfogadtatót tenni, kellőképpen megindokolni.⁵ Ugyancsak külön tanulmányban dolgoztam föl mindazt a kutatásaim melléktermékeként fölgyűlt adalékot, melyek a József Attila kritikai kiadáshoz helyesbítést, pótlást jelentenek, s melynek csak egy részét közöltem a kritikai kiadás bírálatában.⁶ Végül itt, most adom közre azt a néhány, újabban előkerült ismeretlen verset és versváltozatot, amelyek a kritikai kiadásban még nem szerepeltek.

E szubjektívnek ható bevezető szavakra azért volt szükségem, hogy múzeumpolitikánk egyes irányítóinak szűk látókörére, a helyi adottságoknak az íróasztal mellőli »múzeológia«

¹ A makói múzeum József Attila-kéziratai. Szeged, 1952. (A makói múzeum füzetei 1. sz.)

² József Attila összes művei. Bp. 1952. I. kötet : 352—3. 11.

³ Juhász Gyula elfelejtett makói verseiből. Makó, 1953. (A makói múzeum füzetei 3. sz.)

⁴ *József Jolán* : József Attila élete. Bp. 1947. 3. kiad. 177—190. 11.

⁵ Espersit János (1879—1931). Ismeretlen adatok József Attila és Juhász Gyula életéhez, költészetéhez. (Kéziratban.)

⁶ József Attila életműve. Tiszatáj. 1953 : 57—62. II.

Prokrustes-ágyába gyömöszölő szemléletére, s vidéki irodalomtörténeti kutatásaink ebből származó nehézségeire rámutassak. A népművelési minisztérium múzeumi főosztálya ugyanis azt a kutatómunkát, amelyet fentebb vázlatosan ismertettem, nem volt hajlandó »múzeumi munkának« tekinteni, s folytatásához csak »terven fölül« volt hajlandó jóváhagyását adni. S mindenek tetejébe, Makó városának is, de a József Attila-kutatásoknak is teljes lebecsülésképpen a makói múzeumot fejlődésében mesterségesen »megszűkítette«, az eddigi főfoglalkozású munkaerő helyébe mellékfoglalkozású tiszteletdíjasként helybéli tanárembert állított a múzeum élére, akinek sem ideje, sem érdeklődése nem futja a megkezdett kutatómunka folytatására. Ezzel a múzeumi főosztály nemcsak a makói múzeumot, de a makói József Attila-kutatások további lehetőségeit is megölte.

II. Ismeretlen József Attila versek és versváltozatok

1.

ESIK ESŐ MAGYAR FÖLDRE...

Ad notam: Kossuth Lajos azt üzente

Esik eső magyar földre
Kossuthnak is hull a könnye,
Hull a könnye keserűen,
Kossuth Apánk sír a mennyben,
5 Magyar népén, árvaságán
Elveszett honán.

Szétszaggatott édes honunk
Kebeléről síró jajunk
Kossuth szívét hasogatja:
10 Hejh, nem vigad a magyarja!
Magas mennyből magyar földre
Hull a Kossuth könnye.

Ha majd egyszer Kossuth lejön —
Átrohanunk vizen, tűzön!
15 A Magyarhon ismét szép lesz,
Méltó Kossuth véreihez,
Csak ne csüggedj édes Hazánk:
Jön Kossuth Apánk!

J. A.

Megjelent a makói *Dongó* c. satirikus hetilap 1922. október 22-i (III. évf. 41.) számának 3. lapján. A költő első zsengei közül való lehet, talán épp egyike azoknak, amelyeket Galamb Ödönnek megmutatott, s melyről ő így ír: »Elég ügyes hazafias versek voltak...« (Makói évek, Bp. 1941. 13. 1.).

2.

A HIT BOLDOGIT

Belép a szép nő páholyába,
Csupa arany, fény, ragyogás,
Mosolygva bókol erre, arra —
A jobb körökben így szokás.

5 És a mosoly egy sugárkája
A karzatig föl érkezik,
És egy diák ott elfelejti,
Hogy rongyos és hogy éheznek.

Név nélkül jelent meg ugyancsak a *Dongó* 1922. november 5-i (III. évf. 43.) számának 2. lapján. Épp az előbbi vers miatt, továbbá bizonyos verstani megfontolások alapján tartom József Attilának, végül, de nem utolsósorban, a versikében kifejezett helyzetet érzem a fiatal diákköltőre rendkívül jellemzőnek. Semmi valószínűsége, hogy ebben az időben Makón ilyen szituáció és ebből fakadó élmény egy másik diákkal is megessék; úgy értem, olyannal, aki ezt ilyen remek kis versikében művészien meg is tudja fogalmazni. Ez a diák az adott időben és helyen — csak József Attila lehetett. A 3. sor »mosolygva« szavát én javítottam át az eredetiben nyilván sajtóhibás »mosolygva« alakról.

ÁLDOTT LÉGY, JÓ MAGYARORSZÁG!

Te voltál áldott menedékünk
 Mikor ránk zúdult száz baj és gonosz
 És most szívünk hálára békül
 Ma felköszönt az elfáradt orosz :
 5 Üdvözlégy, áldott légy, jó Magyarország!

Szegény, kifosztott Hungária
 Magadhoz vetted az árva gyermeket
 S jószágodért nem adhatunk mást
 Csak forró, hálás, áldó sziveket :
 10 Üdvözlégy, áldott légy, jó Magyarország!

József Attila

Nyomta ásbán megjelent »A második nagy orosz hangverseny műsora« c. négyol-
 talmányi műsorlap utolsó oldalán. A hangverseny 1923. február 18-án volt Makón, a »szegény
 orosz artisták támogatása javára.« A műsor 6. pontjaként Sztrahoff »Áldott légy, jó Magyaror-
 szág!« c. szerzeménye szerepelt (énekli Kondratenko és a kar, kíséri Sztrahoff); ehhez jegyzi
 meg a műsor kétszillagos jegyzetben a lap alján: »Szövegét lásd túlóldalt.« A műsorlap egy
 eredeti példánya gyűjtésemből a Makói Múzeum Adattárában 82/11. sz. alatt van. A szövegen
 ceruzával pótlások és helyesbítések vannak, így mindkét versszakban az utolsó előtti sorok
 végén lévő kettőspont ceruzával van kitéve, s a 2. versszak 2. sora így van átjavítva: Magad-
 hoz vettél árva gyermeket.

Kétségtelen, hogy egy megrendelésre írott alkalmi költeményről van szó, melyet az
 ideológiai szempontból még bizonytalan, tizennyolc éves költő az emigráns oroszok és a
 helybeli középosztályi rendezőség kívánsága szerint írt meg. »A zseniális író műveiben minden
 sor, minden szó drága nekünk« — mondja Blagoj szovjet irodalomtörténész, s ez teszi szükség-
 gessé, hogy a kritikai kiadás teljességéhez, bármennyire is problematikus művészi és politikai
 szempontból egyaránt, hozzátegyük ezt a versikét is.

A LEGUTOLSÓ HARCOS

Valami forró nyári éjszakán
 Gyárfüst ölelt át lomha földszagot
 S a legnagyobb lélek szökkent belém:
 Az Ucca és a Föld fia vagyok!

5 S még soha olyan csodaliliom!
 A szívem illatos, piros virág
 S mohón szíjja boldog, boldogtalan
 Világlengő szeretet-illatát.

Világ szabadság-zengő Messiás
 10 Szemét, szavát nem fogja semmisen,
 Börtön, kaszárnya, templom — sz Krisztus is
 Liliomszive kelyhiben pihen.

Ha én sírok — a Krisztus vére hull,
 Ha káromkodok, minden trón remeg,
 15 Ha nevetek, az Isten is örül
 És mámorosak akkor a szelek.

— Világ szabadság, — Világszerelem!
 Világbékeség! lavinás igék
 Szentháromságát zuhantom ma le
 20 Május-fülekbe ezt zugatni szét:

Ember, ne csüggedj, sorsod teljesül!
Minden forrás végül tengerbe ér
S mint Krisztus asztalánál egykoron,
Mindenkinek lesz egyaránt kenyér! —

25 S milljó fohással felfohászokodom :
Szivbéli Krisztus, tégy még egy csodát —
Kaszárnyát, börtönt romboljanak el
A lelkes, forró igelavinák!

Könnypára, vérgőz ne marja szemünk,
30 S a legutolsó harcos én legyek —
Nekem mennem kell, ha szülém sikolt
S az Igazság megy, hogyha én megyek!

Mert egyszer forró nyári éjszakán
Gyárfüst ölelt át lomha földszagot
35 S a legnagyobb lélek szökkent belém :
Az Ucca és a Föld fia vagyok!

1923. ápr. 27.

József Attila

Eredetije a Makói Múzeum Adattárában, gépirat. Teljes terjedelmében való közlését az ismertektől való jelentős eltérések miatt tartottam szükségesnek. Fontos adat a költő kezétől származó keltezés, amely a kritikai kiadás által ismert legkorábbi változat (1924. május 18.) elé helyezi a verset, több mint egy évvel!

5.

KARÁCSONY

Legalább 20 fok hideg van
A vén hóhányó jeget izzad
Az ég olyan mint a megfagyott vér
A jégpályáról most jön el a banda
5 A korcsolyázók se sose fáznak

A farkasok már régen kipusztultak
Helyettük is ordít most egy rikkanccs
Mindkét öklét szájába venné
S szeretne összébbhúzni magán egy télikabátot

10 Meleg ételt is enne
De mindezt csak jövőre kap majd
A tüdőbetegek otthonában

Nem adom senkire gummiköponyegem
Ostobaság is volna
15 Nem ér semmit és én meghúlnék
(Most lehetne padon aludni
Nem vennének észre a rendőrök
Reggelre befagy a szemük)

A lányok is fáznak a sarkon
20 Nekem csak meleg kellene
Hideg van és beszélek a szélnek
Tán megenyhül lehetemtől
S nem borotválja bőrebbig a fagy
A vak koldus meg a gyerek arcát

25 Jó most ahol nem vágta ablakot
Fa nélkül is befűl az emberektől
De hova teszik majd a muskátlikat

Aki magyar az nem fázik
De a hidegben mindenki ember
30 Aki fázik melegedni akar

Minket nem éget halálra a láng
Csak a hideg sorvaszthat össze
Hiszen magunk is tüzek vagyunk
Ne hamvadjunk széjjel hát hiába
35 Melegítsük az éghetetlen embert
Gyűjtsuk fel a fagyott századok
Eszendőkötől jégcsapos hodályát

Az eredeti gépirat, címnélküli, a Makói Múzeum Adattárában a 82/8—I. szám alatt. Az ismert versnek jelentős változata. Espersit János hagyatékából előkerült ezzel együtt a versnek két másik példánya is, amelyek szó szerint megegyeznek egymással is (lévén egyik a másiknak indigós másolata) és a kritikai kiadás jegyzetében folsorakoztatott változatokkal. Ezek egyikén a költő sajátkezű datálása : Makó, 1924. január 4. A () jelek közti három sor (16—18) ceruzával erősen át van húzva.

A SPENÓT

Nagy, méla bánat alvad a szivemben
A tányér fenekén meg a spenót,
Mint vén kisasszony, nyugovóra hajolt
Porcellán-álmú kínos enyhületben

- 5 Bús gőze száll, mint sóhajtás ha lebben
Vánnyadt ajakról várva a hajót,
Melyről a(z) irigy, szűk szavú derőt
Húsz éve adott hírt, csóknál is szebben.

- 10 Azóta vár szegény a sír-gyomorra,
És lassan süllyedeznek a napok,
Ó szerelem, tejfől, tojás és orja!

Kit szalvétámba titkon kaparok,
Mig szívemről verejték-csöpp aláhull,
Mint bús magad a szenvedő kanálrul.

Tréfás, groteszk szonett. Ceruzával, hanyagul firkált kézírata formában teljesen meg-
egyezik »Az örök Polyphémosz« című hasonlóan humoros szonett kéziratával, s így valószínűleg
azzal egyidőben, 1924 január elején írta. A vers alatti kézjegye egy nagy J, mely firkálásban
folytatódik. Több szót áthúzott és átírt a költő, így a 3. sorban a »nyugovóra« alatt olvashat-
lan szó van, a 4. sorban az »álmú« és »kínos« szavak végződése is átírtak, s az »enyhületben«
szó helyén is egy fölismerhetlenségig áthúzott másik volt. A 7. sor »irigy« szava helyén
»hitvány« volt, azért maradt el a névelő z-je. A 8. sor így kezdődött: »Már rég adott hírt...«
A 10. sorban a sorkezdő »És« helyén »Mig« állott, a 11. sorban az »orja« szóban először két r volt,
de az egyiket kihúzta. A kézirat a Makói Múzeum Adattárában 82/6. sz. alatt.

y.

ROKKANTAK

Roncstolt lábaikról
Leamputálták az ásót... Nem veri
Színek meleg essője többé
Szemük szárazságát.

Gránátokba törte
Karcú gerincük acélobeliszkjét
A sátános tankokká vedlett
Harangok útése.

Áttört tüdejükön
Tajtékos borzalnak marsolnak nyögve
És lány agyukra internálták
A Szibériákat.

Ők azok, akikből
Még visszakaptak valamit az anyák
Amaz emberepb gödrök vámján,
Hol most meszesednek

Egy-bőrszórúvé át
Munkások, polgárok, brittek, németek,
Bushmanok, magyarok, emberek
S gummilábú csikók.

Hiányzó karjukon
A kenyeres tenyér megöklösödött
És szívükben égve harangoz
Az új Idők elé.

József Attila

Gépirata egy teljes és két másik, indigós másolattal készült, de csonka példányban
a Makói Múzeum Adattárában 82/5—1, 82/5—2 és 82/5—3. sz. alatt. A kritikai kiadásban
közölttől jelentősen eltérő változat. Keltezése ismeretlen, de valószínűleg 1924-es makói
tartózkodása alatt írhatta.

JÓZSEF ATTILA

- József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még anyámtól örököltem, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott
- 5 Az életet hiába hasonlítjuk cipőhöz vagy vegytisztító intézethez, mégiscsak másért örülünk neki
- Naponta háromszor megváltják a világot, de nem tudnak gyufát se gyújtani, ha így megy tovább, nem törődöm velük
- 10 Jó volna jegyet szerezeni és elutazni Önmagunkhoz, hogy bennetek lakik, az bizonyos Minden reggel hideg vízben fürdetem gondolataimat, így lesznek frissek és épek
- 15 A gyémántból jó, meleg dalok nőnek, ha elültetjük a szívünk alá
- Akadnak olyanok, akik lovon, autón és repülőgépen is gyalog vannak, én a pacsírták hajnali énekében heverészek, mégis túljutottam a szakadékon
- 20 Igazi lelkünket, akárcsak az ünneplő ruhákat gondosan őrizzük meg, hogy tiszta legyen majd az ünnepekre.

József Attila

Eredeti kézírata Raffai János volt makói, jelenleg budapesti nyomdásznál van, aki a huszas évek közepétáján a költőtől kapta a makói nyomdában. A makói múzeumnak fényképmásolata van róla. A 12. sorban a »fürdetem« helyen elírásként »fürdem« van. A költő kézírása alapján 1925-ből származónak vélelem.

III. Adalékok József Attila összes verseinek kritikai kiadásához!

József Attila összes verseinek kritikai kiadását (József Attila összes művei, I—II. kötet, Akadémiai Kiadó, Bp. 1952.) az elsők között ismertettem, s egészítettem néhány adattal ki (József Attila életműve, Tiszatáj, 1953 : 57—62. ll.). Komlós Aladár alapos, a szerkesztőtől minden kifejejtett szót szöges gonddal számonkérő bírálata (MTA nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei, III. kötet, 1953 : 415—422. ll.) hívta föl a figyelmet arra, hogy nem lenne haszontalan közzé tenni azokat az apró helyesbítéseimet, pótlásaimat, melyeket József Attila-kutatásaim során találtam. Bármilyen száraz »adattár« is lesz ez, nyilván hasznosan járul hozzá József Attila költészetének megismeréséhez, teljesebbé tételéhez, s újabb téglákat hordhat a kritikai kiadás bizonyára hamarosan időszerű második kiadásához.

A rövidség okáért minden »főoldó« szöveg nélkül, töményen az adatokat adom, a kritikai kiadás reudjében. Anyagom természetesen zömében az első kötetre, ennek is főként az első részére, tehát a makói és szegedi évek alatt írott versekre vonatkozik.

Mindjárt a jegyzetek bevezető szövegével kapcsolatban szóvá kell tennem egy formaságot, nevezetesen a makói múzeumban lévő kéziratok idézését. A kiadás a Makói Múzeumot legalább elsősorban teljes nevén idézhetné (makói József Attila-múzeum). Abból a célból, nehogy ez összetéveszhető legyen a budapesti József Attila-múzeummal, célszerű lenne a budapestit »József Attila-émlékmúzeumnak« nevezni (Vö. I. : 353).*

Az »Aratás előtt« és »Aratásban« c. versek egészen biztosan Kiszomboron íródtak. (359—360). »A Névnapi dicséret« jegyzete megemlíthetné, hogy Márta-nap július 29-én van, tehát nyilván azokban a napokban (1922-ben) írta a költő (360). A helyi nyelvérzék szerint a helyes : nem »Kiszomborban«, hanem »Kiszomboron« (361). A »Szeged alatt« c. vers eredeti kézírata a Juhász Gyula-hagyatékban megmaradt, jelenleg a szegedi Somogyi-könyvtár

* Ez időközben, a Petőfi Irodalmi Múzeum létesítésével — másként, de kielégítően — megoldódott.

tulajdonaként a makói múzeumban van. Ezen pontos kelet van: 1922. aug. 14. S bár ez a »Szépség koldusában« Espersit Jánosnak szóló ajánlással jelent meg, a kéziraton Juhász Gyulához írott dedikáció olvasható: »Juhász Gyula Bátyámnak nagy szeretettel.« (361). A »Részeg a síneken« c. vershez a jegyzet említhette volna a József Jolán közölte élményalapot is (József Attila élete. Bp. 1947. 3. kiad. 177. l.), még ha csak föltevés is az összefüggés (362). Az »Éhség« jegyzetében szintén helyesen: Kiszomboron. (362). »A gép elkapta« jegyzetéből a »valószínűleg szó bátran törölhető, s odaírható: Kiszomboron. (363). A »Szent Jobb ünnepén« verset Juhász Gyulának Kiszomborról küldte (363). Az általam közölt (A makói múzeum József Attila-kéziratai. Szeged, 1952. 5. l.) verscímjegyzéket a költő nem Espersit Cacának (azaz Árva Józsefné Espersit Máriának!) adta 1923-ban, hanem Espersit Jánosnál maradhatott, s az ő hagyatékából szereztem meg a makói múzeum számára leányától. Nem egészen pontos a datálás sem: meg kellene magyarázni, hogy a versek címeiből (főként az »Ének 1923-ban« verscíméből) következően a címjegyzék valószínűleg 1923-ból való; de hogy az mikor került Espersithez, nem tudhatjuk. (364). A »Falak« gépirata (mely a közölttől csak központozásban tér el) megvan Raffai János makói nyomdásznál. A makói múzeumnak fényképmásolata van róla. (365.) A »Tél« című vers először nem a »Szépség koldusában«, hanem a Makói Reggeli Újság 1922. november 12-i számában jelent meg (365). A »Tanulmányfeje« c. versnek ugyancsak Espersit hagyatékából újabb gépirata került elő, mégpedig egy papírlapon a »Szerelmes kiszólás« és a »Vers a szemedről« szövegével. Ez megegyezik a g₁ kézirat-tal és a Makói Friss Újság első közlésével, éppen csak a 14. sor végén a Medvetánc-beli szöveggel egyezően pont van: »tántorog.« A kéziratra külön-külön mindhárom vers alá odaírta a költő nevét, s odajegyezte: »Mgj: Makói Friss Ujs. 22. karácsony.« (368). Az újabban előkerült gépirat »Vers a szemedről« c. versszövege nem tér el a g₁-től, csupán keltezésben: »Budapest, 1922. dec. 28.« Egy nappal előbbi keltű tehát, mint amaz. Érdekes, hogy Scheiber Sándor közlésében (József Attila kiadatlan makói költeményeiből, Bp. 1946., 4. l.) szintén 28-a szerepelt, ami arra engedne következtetni, hogy Scheiber (aki ugyancsak Espersit leányától kapta a kéziratot) talán erről a példányról másolta az általa közölt változatot. De akkor miért nem közölte a »Budapest« jelzést, s még inkább: az ugyanazon a lapon lévő másik két verset? Föltehetően tehát mégsem ez volt a kezében. A versnek és főként a keletnek egyébként életrajzi jelentősége is van. A jegyzet tévesen hozza ezt kapcsolatba Espersit Máriával (akiről már előbb, a 364. lapon szót ejt, de csak itt, a 369. lapon magyarázza meg, kicsoda), mert Espersit Mária saját emlékezete szerint 1923. március 1-én, a »Lányszépség dícsérete« megírásának napján ismerkedett meg József Attilával. Nem szólhatott a vers Saitos Valériáról sem, amire egyszerű azonosítás miatt (»Nagy, mély szemed. . . . sötéte«) joggal gondolhattunk, mert a vele való ismeretsége még későbbi. A budapesti megírás az jelzi, hogy e versnek nem Caca, nem Ria, hanem valaki más lehetett a tárgya, aki 1923 karácsonyán, az érettségi utáni napokban, bármí futólagosan is, de benyomást gyakorolhatott a költő érzésvilágára. (368—369). A »Proletárok« c. vers címe az általam közölt címjegyzéken (itt is tévesen Espersit Cacának adott jegyzékéről beszél a jegyzet) fölkiáltójellel szerepel, s ezt a vers tartalma, mondanivalója is logikussá teszi. Helyes lenne így kodifikálni, minthogy a vers nem a proletárokról, hanem a proletárokhoz szól, így a fölkiáltójelnek jelentős funkciója van. (369).

Az »Igaz, őszinte búcsú« keltezése csak a g₁ gépiratra vonatkozik (370). A »Magyarok« jegyzetében az Espersit Cacának adott verscímjegyzékéről szóló szöveg az eddigiek alapján módosítandó (370). A »Szerelmes vers« egy újabb gépirata is előkerült Espersit hagyatékából a makói múzeumba (Adattár, 82/9). Csupán központozásban (5. sor: *győlőrsz én*) és géphibában (3. sor: *Sörnyén*) tér el a közölttől. Annál problematikusabb a datálása: »Budapest, 922. jan. elején.« A lilabetűs gépelés is, a kritikai kiadásnak egy más úton adódott következtetése (a »Petőfi tűzével« egy kéziraton való előfordulása) arra mutat, hogy 1923 január elején íródhatott, A 22 tehát az újév első napjaiban szokásos elfrásként kerülhetett a gépiratra. (371). A »Távoli ének« keltezett példányán nem »Szeged«, hanem »Makón« szerepelt, így közöltem én is (A makói múzeum József Attila-kéziratai, 7. l.), nyilván tehát a kiadás sajtóhibája (373). A »Szerelmes kiszólás«-t a kiadás a Csönd c. folyóiratból, illetőleg az én közlésemből (i. m. 4. l.) vette át. Most, mint már említettem, a »Tanulmányfeje« és a »Vers a szemedről« gépiratával egy lapon megkerült ez is, s a Makói Múzeum Adattárában 82/7. sz. alatt hozzáférhető. A szöveg mindenen megegyezik a kritikai közléssel, de a helye jóval előbbre való, a másik két vers közé, amint a gépiraton is ez a sorrendjük (373). Az »Asszonyvárás asszonyszobor mellett« c. vers jegyzetéhez — Espersit Caca szóbeli közlése alapján — megemlíthetjük, hogy a versben szereplő szobor Pásztor János szobrászművésznek Espersit János lakásában lévő nőaktja (373). A vers keltezésébe sajtóhiba csúszhatott, mert helyesen: *febr. 19.* (373). A »Hűség« jegyzetében módosítandó a verscímjegyzékre vonatkozó szöveg (374), s ehhez hasonlóan az az utalás is, amely szerint a Sacilegium példányát a költő Espersit Cacának adta volna. A »Leányszépség dícsérete« c. vers egy kéziratot példányán kívül minden

más vers Espersit Jánosé volt, a költő neki adta, s leánya csupán apja hagyatékaként jutott hozzájuk (375). A »Lányszépség dicsérete« c. vers jegyzetéből hiányzik a dedikáció: »*Esper-sit Cacának.*« Megjegyzendő, hogy Árva Józsefné tulajdonában megvan egy ötödik variáció is, az egyetlen kézirat, az első, amelyet a költő találkozásukkor rogtónzött. Fényképmásola van belőle a makói múzeumnak. Teljesen megegyezik az eddigiekkel (375). A »Meg-faradt ember« c. versnek is előkerült első kézírata, egy Espersit Jánosnak szóló keltezetlen, de minden bizonnyal 1923 decemberében írott levél hátulján. A levélben utal is a költő a versre; az utóiratban: »*Egy verset küldök a másik oldalán a Friss karácsonyi számába.*« A vers valóban meg is jelent, a kézirattal egyező szöveggel a Makói Friss Újság 1923. dec. 25-i számá-ban, »*A jó makóiaknak*« ajánlással. Az ajánlás természetesen a kéziraton is rajta van. (376.) Nincs eléggé megokolva, hogy a kritikai kiadás miért tartja 1923 tavaszáról valónak? (377.) Egyetlen betűnyi helyesbítésem van az »Elköszöntő szelid szavak« c. vershez, amelynek meg-mentése, a költő életművébe való visszaiktatása — a kritikai kiadás érdeme. Egyetlen közlése ismeretes csupán, de ott a cím helyesen így szól: »*Elköszöntő szelid szavak.*« Tehát *t* nélkül, ami természetesen logikusabb is. Tehát e szerint kell helyesbíteni a címben is (108), a jegyzet bevezetőjében is (352), a jegyzetben is (383), sőt sürgősen a válogatott kiadásban is (Magyar Klasszikusok, 1952, 88, 431), nehogy így vándoroljon kiadásról-kiadásra a fölületes másolás-ból vagy elírásból támadt hiba. Az »Uram!« jegyzetében megemlíthető, hogy Homonnai Zoltán, akinek a verset a költő ajánlotta, Homonnai Nándor híres makói fényképésznek fia, aki iskolatársa volt a költőnek. (Lásd: Makó monografiája, Bp. 1929. 381. l.) (385.) Ugyan-csak ennek a versnek, illetve egy részének még egy kézíratos változata ismeretes, amelyről szintén nem tud a kritikai kiadás, s amely szintén a »Kialtvány Istenhez« eredeti, profánabb, bátrabb, harcosabb címet viseli. Ez a versrészlet a »Szépség koldusa« ajánlásaként szerepel Scheiber Sándor tulajdonaként a makói múzeumban lévő példányon. Az ajánlás a verset a kiadás:al azonos szöveggel közli a 9. sortól a 19-ig. Utána »*Bp. 1923. dec. 15*«-i kelettel, teljes aláírással így zárja: »*Majdnem egyetlen pesti barátomnak, Gerentsér Jóskának nagy szeretet-tel.*« Gerentsér József a »Bosszúság« c. vers ajánlásában is szerepel, bár ott Gelentsérnek írva (409).

A »Lázadó Krisztus« keltezett gépirata Tettamanti Béla tulajdonaként a makói múzeumban van, s dátuma (1923. ápr. 29.) több lappal előbbre helyezi a verset. (A »Pünkösöd előtt« c. vers elé, 379. l.) A »Tanítások« közül a »Jövendő férfiak« először a Makói Friss Újság 1924. január 1-i számában jelent meg »A tanításokból« címmel, »Most a jövőendő férfiakról szölok« alcímmel s a közölthöz képest a következő változásokkal (386):

3 *lelkét,*
12 *óceánok,*
14 *terítettnek*

Az »Üvegöntők« c. vers először, a közölttel egyező szöveggel a Makói Friss Újság 1923. dec. 30-i számában jelent meg. (386.)

A »Kialtvány Istenhez« c. versnek kézírata a Galamb Ödön közléséből már ismert Tettamantihoz írott levél (Makói évek, 48—50) hátulsó oldalán van. Ma is Tettamantié, s jelenleg a makói múzeumban van. Érdekes, hogy ezt a kritikai kiadás is tudja, mégsem használta föl az eredeti kézirat tanulságait. Ebben ugyanis az első sor egyetlen megszólító szava után, a közölt 2. sor előtt, áthúzva a következő sorok olvashatók:

*Lélekbajtárs a szándékolásban,
Kormos mozdonyok sikitásával,
Az eke nyomán kiforduló földek
Meg a csákányok tompa dobajában
Kialtvány Hozzád
És a füledig hajigáljuk magunkat:
Ó, légy a mi érző meleg bőrünk,*

A mostani 25. sor után, ugyancsak áthúzva, még egy sor van

*A mezőkön kutyatej sem érik
És a dolgok kegyetlenül fájnak.*

A »Karácsony« c. versnek újabban három gépiratos változata került elő Espersit hagyatékából, s most a Makói Múzeumi Adattár 82/8. száma alatt hozzáférhető. Egyikük olyannyira elütő változat, hogy teljes terjedelmében, külön közöltem, míg a másik kettő tanulságairól itt adok számot. E két változat egymással szó szerint megegyezik, minthogy

— úgy látom — egyik a másikkal indigó útján készült másolata. Mindkettőt ellátta a költő sajátkezü aláírásával, s egyikre (az indigós másolatra) ugyancsak saját kezével ráírta a kelte is: »Makó, 1024. január 4.« Ez azt jelentené, hogy a kritikai kiadás közlési helyénél néhány lappal későbbre lenne helyezendő, ámbár kétségtelen, hogy a vers élménye (s talán a kelet nélküli, címnélküli ceruzás fogalmazványának megírása is?) 1923 karácsonyához köthető. (390.) Változatai a következők:

1 20 fok
3 megszületett Jézus,
4 Az ember magvető hitéről
6 szeretettel
7 Bellehemeseket vezetnek,

A 7. sor után a gépirat így folytatódik:

Varjak ülnek az ágakon,
Szívek pihennek a kereszten
És Krisztus rügyező ágakkal
Lángot rak a fázó homlokok mögé.

Ezután, új bekezdésként folytatódik a kritikai kiadás közlése szerinti 8. sorral (»Csak a szomorú szeretet...«) egészen a 10. sor végéig, azonos szöveggel (csak a szokásos sorkezdő nagybetűkkel), majd ismét külön versszakként a kiadás jegyzetében (390) idézett nyolcsoros rész (»A fák elájulnak a hidegtől...«) következik. Érdekes, hogy ennek a résznek 5. sorában a sorkezdő »Hát« szó pótlólag van a sor elé szúrva, továbbá a 6. sorban az »el nem égő« részt a költő tintával írta rá az eredeti gépelt »éghetetlen« szóra, amely a fentebb közölt, nyilván legrégebbi változatban is így szerepel. A középső versszak (a vers 8—11. sorai) mellett az aláírással, kelettel, átjavítással egyező színű tintával kúpos zárójel és nyíl jelzi, hogy a költő ezt a részt átcsoportosította, beszúrta a mostani 7. sor után, s a fentebb idézett, a későbbi végleges szövegből kimaradt sorok (»Varjak ülnek...«) közé. Így lett tehát az eredetileg három versszakos költeményből, a másodiknak az elsőbe való beolvasztásával, s a harmadiknak elhagyásával: egyetlen szakaszos.

Az »És keressük az igazságot« c. vers legkorábbi közlése, a már ismert gépirat kelte utáni második napról való: a Makói Friss Újság 1924. január 6-i száma közölte, a következő változtatásokkal (392):

cím: ... És keressük az igazságot.
2 Hej haj,
4 Nem találunk seholse.
9 Isten
11 Hogyha tél van hát didergünk,
18 Hogyha veszünk, ugys nyérünk,
19 bír
23 kezünk,
33 Hej haj
34 szó-malasztal

A »Miért mondtottál rosszat nekem« első nyomtatásos megjelenése négy nappal későbbi a makói gépiratnál: a Makói Friss Újság 1924. január 27-i számában jelent meg először. (Nyilván sajtóhiba, hogy a Népszavában 1925. január 8-án jelent meg; helyesen: 18-án!). A kritikai kiadásban közölthöz képest változatai ennek az első megjelenésnek a következők (393):

3 haragszol
9 Hűs
10 Ahol meg bárányfelhők lombosodnak.
12 olyan-igen
14 hogy ha
15 oda hallik
16 egy másról (Ez nyilván sajtóhiba!)

A »Lázadó szentek« c. vers jegyzetében az egyik gépirásos példányon szereplő megjegyzéssel kapcsolatban (»L. halálára«) meg kell jegyezni, hogy Szabolcsi Gábor szóbeli közlése szerint, József Attila barátja, Kormányos István neki elmondotta: Attila tudomása szerint Lenin halálára verset írt. A költő ebben az időben Makón tartózkodott, ahová Lenin halála-

nak (jan. 21.) híre pár napos késéssel jutott el, így a vers 28-i keltje még nem tartható késeinek. A kérdés csupán az, a vers mondanivalója hogyan függ össze — még József Attila ekkori zavaros, olykor vallásos képekbe öltözködő világnézetének betudásával is — Leninnel, mozgalmával. (394.)

A »Lopók közt a szegény ember« c. verset közli még a Makói Friss Újság 1924. dec. 24-i száma is (395):

1 szegényember,
2 fél.
3 félne, szíve, lelke,
8 De még így is elvetél
9 szegényember,
10 kapanyél.

A »Tavas van! Gyönyörű!« c. verset ugyancsak közli a Makói Friss Újság 1925. ápr. 12-i száma (399):

1 tavasz.
2 A vén Duna karcsu
8 jólzű
9 gyönyörű
11 szived

»A legutolsó harcos« c. versnek előkerült legkorábbi gépirata olyan jelentős változatot képvisel, hogy teljes terjedelmében, közöltem. Sok sajtóhibával közöltem már a Tiszatáj c. szegedi folyóiratban (1952 : 224. l.). Itt csak a keltjét idézem (1923. ápr. 27.), ami a verset több mint egy évvel előbbinek mutatja a kötetbeli helyénél. A »Lázadó Krisztus« c. verssel együtt (amellyel teljesen megegyezik a gépirat papírja, betűtípusa és gépszalag-színe is!) a »Pünkösöd előtt« c. vers előtt a helye (401).

A »Nyolcsztestendős lányok« c. versnek ugyancsak új helyet követel első közlése a Makói Friss Újság 1924. febr. 10-i számában, ahol »Falábú Theácskának« ajánlással jelent meg. Falábú Theodóra (ma, úgy tudom, Perc Ernőné, budapesti középiskolai tanár felesége) a költő tanárának, Falábú Jenő matematika-fizika szakos tanárnak leánya, aki a költeményből kiteszően akkor lehetett nyolc éves. (408.) Változatai :

1 Hosszu
5 Hosszu
6 ugy
7 flukat
9 Hosszu
10 sírnak
12 vidám csillagok.

Az »Éjjel« c. vers is korábbra kívánkozik, mint ahogyan a »Nem én kiáltok« kötetben való egyetlen megjelenés alapján a kiadás elhelyezi. A kritikai kiadás által ismert gépirat ugyanis egy levél hátulján van (A levelet közöltem : A makói múzeum József Attila-kéziratai, 6. l.), amelynek kelte : 1923. február 10. Ez azt jelenti, hogy a versnek időrendi helye az »Ad sidera« c. vers után van. (409.)

A »Riának hívom« c. vers jegyzetéhez (417) helyesbítés szükséges. Saitos (s nem Sajtos) Valéria nem »fogadott leánya«, hanem féltestvére, húga Saitos Gyulának, a Makói Friss (s nem a Reggeli) Újság szerkesztőjének.

Az »Érik a fény« c. szabadverssel kapcsolatban (418) rámutattam (»Adatok József Attila életéhez, költészetéhez«, Tiszatáj, 1954 : 74. l.) hogy ez a vers olyan alkotóelemekből épült föl, amelyek a Galamb Ödönnek és a Kemény Sándornak írott ajánlásokból már ismertek. Ez egyben tanulság arra nézve is, hogy a kritikai kiadásnak a versek vagy kötetek dedikációt is szó szerint kellene közölnie.

A »Mikor az utcán átment a kedves« c. vers (421) először a Makói Friss Újság 1925. június 11-i számában jelent meg, tehát helye a kötetbelinél kissé előbb lenne. Itteni változatai :

4 Bokája messze, sugárral fénylett.
6 jiucska
7 Mikor befordult s táncolt a kis bluz,
8 Kinyújtózt a sarkon a koldus.
9 Mindenki nézte, senki se bánta.

- 11 *Karcsu szél hajlott utána hüsen,*
 12 *Mindenki ámult, nézte derüsen.*
 13 *Aggódott szívem, derűjük rászállt,*
 14 *Kettétört ott egy irigy virágszállt.*
 15 *Mikor az uccán átment a kedves,*
 16 *Tisztán jutottam, tiszta szivekhez.*

»A tavi torony harangozója« jegyzetében (422) első ízben fordul elő Kesztnér Zoltán neve, mégis a kiadás nem itt, hanem jóval később, a II. kötetben (445) magyarázza meg, ki e név tulajdonosa. Helyes lenne már itt utalni József Jolán életrajzának megfelelő helyére, ahol Kesztnéréről szó van.

A »Melled két pólusa...« c. versnek (425) nem ez a címe. Ez a vers először a Makói Friss Újság 1926. április 4-i számában jelent meg »Csak a tenger jött el...« címmel. Kétségtelenül ez tekinthető igazi címnek. Változatai a kézírathoz képest :

- 3 *elfoszlott*
 4 *kerestelek —*
 5 *Nyugodt mély*
 7 *legmagasabb kinőttek*
 12 *végén... —*
 15 *fáradt, kedvesem —*

A vers alatt itt is szerepel a jelzés : »Bécs.«

A »Kertész leszek« c. vers (428) megjelent a Makói Friss Újság 1928. augusztus 26-i számában is. Változatai :

- 1 *nevelek*
 3 *mással*
 6 *virág áron*
 10 *jó híremre*
 13 *nagyon*
 13 *napkeleten-napnyugaton*
 16 *világ (sajtóhiba)*

A »Rokkantak« (435) újabb gépirásos változata került a makói múzeum birtokába az Espersit hagyatékából. A jelentős eltérések miatt teljes terjedelmében közöltem.

A »Gyöngy« c. vers (445) megjelent a Makói Friss Újság 1928. aug. 12-i számában is. Változatai :

- 1 *csillag úgy*
 6 *gyöngy,*

A »Nyár« c. vers (II. kötet 377. lap) megjelent a Makói Friss Újság 1930. február 16-i számában is. Változatai :

- 1 *gólyahír, —*
 4 *ring az ég.*
 6 *szál, —*
 8 *még karcsu száron ing a nyár.*
 9 *De megvastagszik s hadonász.*
 11 *kalász,*
 12 *vihar*
 13 *Ily gyorsan mulik el nyaram.*
Ördögsekéren hord a szél,
egy pillanat és odavan,
amit egy nemzedék remél.

Az »Ajtót nyitok« (más címen : Múlhatatlan) c. vers (II : 401) megjelent a Szegedi Híd 1942. decemberi számának 3. lapján is, a Radnóti-félével azonos szöveggel.

»A Dunánál« jegyzetei közt (II : 408) meg kellett volna említeni, hogy Bányai László szerint (Négyszemközt József Attilával. Bp. 1943. 252—3. 11.) a 14. sornak volt egy ilyen változata is : »*mintha mindegy volna, hogy ha el is áll.*«

A »Juhász Gyulának« szóló ajánlás (II : 444), illetve az egész szonettkoszorú csak volt az Espersit-hagyatékban, ma nem tudni, hová lett, a sok »kutató« széthordta. Egyébként

e vers utolsó versszakát (II : 318) Espersit János is közölte idézetképpen (Három költő. Csanád vármegye tíz évvel Trianon után. Gyula, 1929. 133. l.)

[Kemény Sándorra vonatkozóan (II. : 444), néhány fontosabb adatot idéztem (Tiszatáj, 1953 : 62. l. 10. jegyzet.)]

»Az örök Polyphemos« keltezése (II : 445) pontatlan. Helyesen : *M[akó]*. 24. I. 29.

A töredékek kapcsolatos jegyzet, József Jolánra hivatkozva azt állítja, hogy a makói gimnázium önképzőkörében József Attilát »ledorongolták« verseiért (II : 453). Ez így nem felel meg a valóságnak, mert a nyomtatott gimnáziumi értesítők tanúbizonysága szerint V. osztályban 50, VI. osztályban 100 korona jutalmat kapott önképzőkörben fölolvastott verseiért. Annyi kétségtelen, hogy mind diáktársai közül, mind tanárai közül voltak ellenségei, gúnyolói.

Az »Elveszett versek« jegyzetében (II : 453) föltétlenül módosítandók a címjegyzékek kapcsolatos félreértések, mind a dátum jelentősége (ebből az időből való), mind a személy (Espersit János) terén.

A »Nem én kiáltok« előszavának újraközlésekor (II : 460), s már előbb, az »Érik a fény« jegyzetében (I : 418) meg kellett volna jegyezni, hogy a költő időmegjelölése (1924 karácsony szombatján) nem szabatos. Ő ezen nyilván dec. 24-ét, a karácsony előtti napot értette (az »öröknapjár« szerint abban az évben ez szerdára esett), tehát a kiadásnak ezt a dátumot kellett volna föltüntetni.

A »Nincsen apám, se anyám« megjelenésének (II : 460) napját is tudjuk : 1929. február 17.

*

IV. PÓTLÁSOK

Az eddigiek megírása (jan. 10.) és a nyomdai levonatok javítása (júl. 15.) közötti időben néhány újabb adalékra találtam. Nem lenne értelme ezekkel mindaddig várni, míg újabb önálló tanulmányig gyarapodhatnának, ezért pótlólag még most közlöm őket.

Mindenekelőtt sikerült — ha csonkán is — megcselelnem József Attila első nyomtatásban megjelent versét. József Jolán közli a költőnek 1922 november 4-én kelt levelét, amelyben lelkes szavakkal számol be a fiatal diák első költői sikereiről. »A szegedi lapok közül — írja (vö. József Attila élete, 1947, 172. l.) — vagy négy, a »Szeged«, a »Szegedi Híradó«, a »Szinház és Társaság« és a »Szinházi Ujság« két verseket. Nagyon keveset fizetnek. Még a »Szinház és Társaság« fizet legjobban, szeptemberben adott két versért 200 koronát.« Eszerint tehát a Keck-féle antológia megjelenése előtt (nov. 1.) és a »Szegedi Híradó« első versközlései előtt (nov. 5.), már szeptemberben jelentek meg József Attilának nyomtatásban versei. A József Attila-kutatás mindaddig nem ismerhette ezeket a verseket, minthogy a »Szinház és Társaság« példányai sajnos még legnagyobb nemzeti könyvtárunkban, a Széchenyi Könyvtárban is nagyon hiányosan maradtak fenn. A szegedi Somogyi-könyvtár őrzi e kis folyóirat 1922 évi első, szeptemberi számának ma ismert egyetlen példányát. Ennek 22. lapján a következő vers kezdődik :

Sivatagban

Ennyi az egész : Ébren almodás,
Pásztortüzeknél égrebámulás.

A sivatagban járkalni sokat
És kérdezgetni néma szobrokat.

A sivatagban, hol sok fájdalom
Tálálható arasznyi utakon.

Kiáltó szó — és senki sem felel,
Vendégek — kik korán köszönnek el.

Edények — mikből elcsorgott a bor,
Menyegző — végén bús halotti tor.

Eddig a vers. Itt véget ér a 22. lap, s hiába keressük az egyetlen példányban is a folytatást : barbár kezek kitepték a folyóiratból az ezután következő 23—24. és 25—26. lapokat. Az utánuk következő lapokon nincs már vers, tehát — a levél idézett tanúbizonysága szerint — egészen bizonyosan a kitepelt lapokon volt József Attila mindkét nyomtatásban először meg-

jelent verse! Az imént idézett töredék lehetett az egyik; erre vall az erősen Juhász Gyula-hatást mutató formai és tartalmi megoldása is. A másik — hacsak később másutt újra nem közölte a költő — teljesen elveszett már számunkra. Hacsak a »Színház és Társaság« e példánya valahonnan még elő nem kerül!

A »Napszonett« jegyzetében sajtóhiba csúszott a keltezésbe (359): helyesen július 28. Hasonlóan a »Várlak« jegyzetében (366) a Színház és Társaságban való megjelenés helyes kelte: 1924. augusztus 18. Bár kronológiai jelentősége nincs, közlöm még, hogy »A szemed« (368) megjelent még a Színház és Társaság 1926. szept. 6-i (8. évf. 36. száma) első oldalán is.

Megvan az »Olyan bolond vagy« című versnek eredeti kézirata a debreceni egyetemi könyvtárban, Kovács Máté igazgató dolgozószobájában falán bekeretezve. Az ő szíves beleegyezésével közlöm a kézirat tanulmányait. A jegyzet ezt Németh Andor közléséből ismertnek jelzi csupán, s az ő nyomán azt mondja róla, hogy »Szeged, 1924« a vers születésének adatai. A kézirat mást mond: a vers alatt a költő saját kezével ott áll: »Wien, 1925.« A kézirat a közölttől mindenekelőtt abban tér el, hogy minden sor nagy kezdőbetűvel kezdődik. További ortográfiai és szövegkülönbségek:

1	<i>vagy</i> (vessző nincs!)
3	<i>szél</i> (pont nincs!)
8	<i>akarod</i> (vessző nincs!)
10	<i>Egyszerű</i>
12	<i>Szegénységemhez, aki szereti téged</i>
13	<i>És az Úr is szereti nagyon</i>
14	<i>És engem is szeret az Úr</i>
18	<i>téged</i> (pont nincs!)
19	<i>És nagyon szépen néznek majd terád</i>
<i>Ha visszajössz</i>
20	<i>Vigyázva foglak megcsókolni</i> (vessző nincs!)
22	<i>tréfa</i> (vessző nincs!)
23	<i>azóta</i> (vessző nincs!)
25	<i>elpirulsz</i> (vessző nincs!)
27	<i>Hangosan, hogy behallatszik</i>
<i>szomszédunkba</i>
<i>A szóltan, komoly napszamosokhoz (!) is be-</i>
<i>hallik</i>
	<i>És fáradt, összetört...</i>

A kézirat egyébként dr. Bertók Lajos egyetemi könyvtári osztályvezető, volt neves debreceni antikvárius tulajdona (volt?); ő egy Lantos-aukción vásárolta még a felszabadulás előtt.

»A tüzek éneke« egy évvel korábbi, mint a kritikai kiadás adja (419). Névelős címmel (»A...«) először a Színház és Társaság 1924. augusztus 24. számában (7. évf. 34. sz. 7. 1.) jelent meg, egyébként az ismertektől nem eltérő szöveggel. »A rák« jegyzete (423) pontatlan; írja ugyan, hogy megjelent a Színház és Társaság 1926. május 3. számában, de nem jelzi, hogy a cím változott: »Fiatalkor«.

Végül a »Kertész leszek« című vers, melyről fentebb már közöltem egy megjelenési adatot, ugyancsak egy évvel korábbinak bizonyul a kritikai kiadás kronológiájánál. Először a Színház és Társaság 1925. június 30-i számában (7. évf. 26. sz. 3. 1.) jelent meg, ennyi változással:

6	<i>Enyém marad virágáron</i>
7	<i>sem</i>

*

Ezek azok az adalékok, amelyek kutatásaim során eddig helyesbítésül, pótlásul kínálkoznak József Attila összes versei kritikai kiadásához. Bármennyire is aprók, a maguk helyén mind a költő életművének hézagtalanebb megismeréséhez visz bennünket közelebb. Ezért tartom szükségesnek közreadásukat.